

ONGELIJKHEID EN KLASSEN IN NEDERLAND EN BELGIE

Een bespreking van enkele recente publicaties

Bram Steijn (1)

1. INLEIDING

De bestudering van sociale ongelijkheid is een kernthema van de sociologie. Er verschijnen steeds nieuwe studies waarin op de één of andere manier aandacht wordt geschonken aan dit thema. In dit besprekingsartikel zal ik daarom een aantal recente boeken de revue laten passeren. Ik heb daarbij niet de pretentie om volledig te zijn. Centraal staan in de eerste plaats een tweetal studies uit wat Ultee elders in dit nummer de Nederlandse school noemt. Deze stroming heeft zonder enige twijfel een dominante plaats in het Nederlandse stratificatie-onderzoek. De twee belangrijkste kenmerken van deze stroming zijn in de eerste plaats het feit dat men een gemeenschappelijke theoretische benadering hanteert (de rationele keuzetheorie) en dat men zich in de tweede plaats baseert op de uitgangspunten van de moderniseringstheorie.

Berting (1994), die kritisch is over deze uitgangspunten, formuleert de kern van deze moderniseringstheorie aldus: 'de maatschappelijke ontwikkeling van industriële samenlevingen gaat onvermijdelijk in de richting van een samenleving waarin de maatschappelijke positie gebaseerd is op het beroep dat men uitoefent [terwijl voorts] de beroepsposities die mensen bereiken afhankelijk zijn van hun prestaties in de samenleving...' (1994: 42). Berting stelt dat in het ongelijkheidsonderzoek dat zich op deze theorie baseert, geen discussie is over de aard en de richting van de maatschappelijke verandering. Er wordt geen aandacht geschonken aan ingrijpende veranderingen die zich in organisaties voordoen, waardoor bijvoorbeeld de intragenerationele mobiliteitskansen onder druk komen te staan. Ook heeft men relatief weinig oog voor het ontstaan van nieuwe scheidslijnen in de samenleving. Tenslotte speelt het perspectief van de onderzochten in het onderzoek nauwelijks een rol.

Om deze kritiekpunten te verhelderen zal ik in dit artikel ook een drietal studies behandelen die onder begeleiding van Berting tot stand zijn gekomen. Daarna bespreek

ik twee Vlaamse studies die van of onder redactie van Hans De Witte zijn verschenen. Ik beëindig deze bespreking met een aantal concluderende opmerkingen.

2. HET DOMINANTE PARADIGMA: DRONKERS, ULTEE EN NIEUWBEERTA

Er is de afgelopen jaren veel onderzoek binnen het dominante paradigma verricht, waarover vooral in wetenschappelijke tijdschriften is gepubliceerd. De bundel '*Verschuivende ongelijkheid in Nederland*', verschenen onder redactie van Dronkers en Ultee, bevat een keur van artikelen van auteurs die behoren tot de eerder genoemde Nederlandse school (2). Ongetwijfeld is deze artikelenbundel de belangrijkste studie naar sociale ongelijkheid die de afgelopen jaren in het Nederlandse taalgebied is verschenen.

Toch zal de deskundige niet zo heel veel nieuws aantreffen. De regelmatige lezer van *Mens en Maatschappij* zal een groot aantal auteurs en thema's herkennen, zij het dat de teksten over het algemeen leesbaarder en toegankelijker zijn dan in dat tijdschrift. Afgezien van de inleiding, vormen de eerste vier substantiële bijdragen de kern van het boek. In een wisselende auteursstelling borduren Ganzeboom, Paul de Graaf, Dronkers en Luijkx daarbij voort op het bekende statusverwervingsmodel van Blau en Duncan. De algemene conclusie van die hoofdstukken is dat de Nederlandse samenleving, zowel in inter- als intragenerationeel opzicht, opener is geworden. Opmerkelijk is daarbij de regelmatig terugkomende stelling dat in Nederland bij een ongewijzigde trend over 20 tot 30 jaar een situatie van perfecte mobiliteit ('openheid') is bereikt.

Vervolgens worden de centrale bevindingen in een breder perspectief geplaatst. Ronald Batenburg en Marco de Witte gebruiken daarbij als enigen een meer structureel (institutioneel) perspectief. Daarnaast wordt ingegaan op de verschillen in de stratificatie tussen mannen en vrouwen (Van der Lippe en Van Doorne-Huiskes), hanteren Boonstra en Mandemakers in een interessant hoofdstuk een historisch perspectief (hieruit blijkt dat de sociale mobiliteit in de 'standenmaatschappij' van de achttiende en negentiende eeuw groter was dan men geneigd is te denken) en plaatsen Ganzeboom, Kalmijn en Peschar het Nederlandse stratificatiepatroon in een internationaal perspectief. Interessant is ook de bijdrage van Hendrickx, Uunk en Smits, waarin aan de hand van cijfers over partnerkeuze de toegenomen openheid van de Nederlandse samenleving geïllustreerd wordt.

Drie hoofdstukken zijn gewijd aan de consequenties van de sociale stratificatie. Nan Dirk de Graaf en Paul Nieuwbeerta laten daarin zien dat de samenhang tussen sociale klasse en politieke voorkeur aan het afnemen is. Iets wat in een uitstekend hoofdstuk door dezelfde Nan Dirk de Graaf in het perspectief van de opkomst van het post-materialisme wordt geplaatst. Deze thematiek wordt afgesloten met een hoofdstuk van Kraaykamp en - opnieuw - De Graaf waarin wordt ingegaan op allerlei andere aspecten van materiële en culturele consumptie (de leefstijl).

In de daaropvolgende drie hoofdstukken passeren weer een aantal andere thema's de revue. Bakker en Blee-Booij behandelen in een wat merkwaardig geplaatst hoofdstuk een aantal verschillende methoden om de positie van respondenten in de sociale stratificatie te beschrijven. Zij laten zien dat de onderlinge samenhang tussen deze indelingen groot is en dat het voor de verklaring van aspecten van de leefstijl niet veel oplevert indien men in de analyse twee stratificatie-indelingen in plaats van één opneemt. Het is overigens opvallend dat deze bijdrage de voor de veel gebruikte *EGP*-indeling (geconstrueerd door Erikson, Goldthorpe en Portocarero) concurrerende klassenindelingen van Wright en Esping-Andersen niet noemt.

In twee belangrijke, maar niet echt toegankelijke, hoofdstukken worden tot slot twee 'nieuwe' aspecten van de sociale stratificatie behandeld. Batenburg, Smeenk en Ultee gaan daarbij in op het mogelijke ontstaan van een werkloze onderklasse, terwijl Tesser het ontstaan van een etnische onderklasse behandelt.

In het laatste hoofdstuk van het boek proberen Dronkers en Ultee de toch wat verwarrende hoeveelheid bijdragen in een kader te plaatsen. Hoofddlijn van deze slotbeschouwing is dat de aard van de sociale stratificatie is veranderd. Op sommige aspecten is de maatschappij opener geworden, tegelijkertijd zijn er echter nieuwe scheidslijnen ontstaan. Als verklaring hiervoor wijzen Dronkers en Ultee op 'de modernisering' van de samenleving.

Deze korte aanstippling van de afzonderlijke hoofdstukken doet natuurlijk geen recht aan de kwaliteit ervan (3). Veel van de aangerode thema's worden echter ook in het artikel van Ultee in dit nummer behandeld. Mijn kanttekeningen vloeien vooral voort uit het feit dat het boek pretendeert een overzicht te geven van het Nederlandse onderzoek naar stratificatie en mobiliteit, terwijl men zich in werkelijkheid bijna uitsluitend beperkt tot bijdragen van auteurs die behoren tot het dominante paradigma. Het is dan ook niet vreemd dat we de door Berting geplaatste kanttekeningen herkennen.

Opmerkelijk genoeg ontbeert het boek een expliciet theoretisch hoofdstuk, waardoor de assumpties impliciet blijven. Veel van die assumpties worden overigens duidelijker bij lezing van Ultee's bijdrage aan dit themanummer. Het is bijzonder jammer dat deze bijdrage niet in het boek zit (iets voor de herdruk?). Uit deze bijdrage en ook uit veel passages in het boek wordt duidelijk dat de moderniseringstheorie het startpunt van de analyse is. Het is evident dat de auteurs over het algemeen geloven in deze theorie. Het boek zou echter aan waarde hebben gewonnen indien men de theoretische keuzen expliciet had behandeld. Zo blijft het jammer dat men de discussie met bijvoorbeeld Wright of Esping-Andersen niet aangaat.

Het gekozen moderniseringsperspectief leidt de auteurs soms tot vreemde conclusies. Meermalen wordt herhaald dat als de lineaire ontwikkelingstrend doorzet, er over twintig tot dertig jaar 'perfecte mobiliteit' zal bestaan. Ik vind zo'n uitspraak getuigen van het unilineaire, naïeve evolutionisme dat kenmerkend is voor de moderniserings-theorie, waarbij weinig rekening wordt gehouden met 'trendbreuken'.

De auteurs streven naar theorieën die teruggaan tot het niveau van individuen. Zij hebben daarbij soms weinig oog voor institutionele veranderingen. Zo wordt een

stelling van Berting, dat de intragenerationele mobiliteit de afgelopen decennia is afgenomen, al te makkelijk afgedaan. Berting kwam namelijk tot deze stelling op basis van bestudering van ontwikkelingen in arbeidsorganisaties. Met mesovariabelen wordt in onderzoek van de Nederlandse school echter weinig rekening gehouden.

Men gaat voorbij aan institutionele veranderingen in de samenleving. Zo kan men twijfelen aan de impliciete assumptie van mobiliteitsonderzoek dat men voor het heden en verleden kan volstaan met dezelfde klassenindeling (of zo men wil: beroepenladder). Esping-Andersen (1993) wijst er naar mijn mening terecht op dat onze samenleving steeds meer het karakter krijgt van een post-industriële maatschappij, met een dito klassenstructuur. Dat heeft voor mobiliteitsonderzoek de vervelende consequentie dat de klassenstructuur van het heden niet vergelijkbaar is met die van het verleden. Een probleem dat wordt verergerd door het feit dat beroepen van klassepositie kunnen wisselen. Zo betwijfel ik of de klassepositie van bijvoorbeeld een boekhouder in 1948 dezelfde is als anno 1996. In internationaal vergelijkend onderzoek speelt dit probleem overigens nog sterker. In dergelijk onderzoek wordt een bepaald beroep ongeacht het land in dezelfde klasse geplaatst. De vraag is echter of de arbeids- en marktpositie van een beroep in Nederland identiek is aan hetzelfde beroep in bijvoorbeeld Engeland. De institutionele context (bv. wetgeving of CAO-afspraken) kan wat dat betreft veel uitmaken.

Ik begrijp dat men in het onderzoek van de Nederlandse school soms mocht aannemen dat dit de onderzoeksresultaten niet vertekent. Ik vind echter dat men al te snel over dergelijke problemen heen stapt en teveel vertrouwen heeft in de uitkomsten van de statistische berekeningen. Te weinig oog heeft men voor het feit dat case-analyses (bv. veranderingen in organisaties of de ontwikkelingen in een beroep) ook licht kunnen werpen op aspecten van de sociale stratificatie die door het gebruik van gevanceerde statistische technieken verborgen blijven. Ik ben het dan ook oneens met het uitgangspunt van het boek dat alleen kwantitatief onderzoek de juiste antwoorden op ongelijkheidsvragen verschaft.

Zoals gezegd is voor auteurs die niet tot de Nederlandse school behoren, nauwelijks plaats in het boek. Als gevolg daarvan maakt de keuze van de thema's een willekeurige indruk. Hoewel het boek aanzienlijk coherenter is dan de gemiddelde bundel, vraagt men zich toch af waarom er geen hoofdstuk is over de inkomensongelijkheid en waarom er nauwelijks aandacht wordt besteed aan de relatie tussen klassenposities en maatschappijbeelden. De keuze van de thema's lijkt uiteindelijk meer ingegeven door de beschikbaarheid van met de Nederlandse school verbonden auteurs, dan door een logische systematische beschouwing van de problematiek van sociale ongelijkheid. Dit betekent overigens ook dat aan het perspectief van de onderzochten - vergelijk de kritiek van Berting - geen aandacht wordt besteed. Al met al luidt mijn conclusie daarom dat deze studie alleszins de moeite waard is, maar nog niet *hét antwoord* is op de vraag hoe de sociale ongelijkheid er in Nederland uitziet.

Soortgelijke problemen - zij het in mindere mate - heb ik ook met het proefschrift van Paul Nieuwbeerta *'The Democratic Class Struggle in Twenty Countries'*. Deze studie is één der beste recente voorbeelden van een empirische studie binnen de Nederlandse stratificatieschool. Centraal staat de - aan de moderniseringstheorie ontleende - hypothese dat er in geïndustrialiseerde landen een dalende trend is in de samenhang

tussen de klassepositie en de politieke voorkeur. Op basis van een uitstekende theoretische uiteenzetting hierover, formuleert Nieuwbeerta een drietal soorten vragen. Om deze vragen te kunnen beantwoorden, maakt hij gebruik van een tweetal zeer omvangrijke databestanden. In de eerste plaats beschikt hij over een bestand waarin van twintig industriële Westerse democratieën allerlei gegevens uit de periode 1945-1990 zijn opgenomen over stemgedrag en de sociale en politieke situatie in die landen. In de tweede plaats gebruikt hij een voor zestien van die landen gegregreerd databestand met gegevens uit 113 verschillende nationale surveys uit de periode 1956-1990.

Zijn eerste vraag betreft een beschrijvingsvraag naar de sterkte van het verband tussen klassepositie en stemgedrag. Voor het beantwoorden van deze eerste vraag gebruikt Nieuwbeerta zowel de klassieke Alford index (waarin het absolute verschil tussen arbeiders dat stemt op een linkse politieke partij en het aantal niet-arbeiders dat stemt op een linkse partij wordt berekend) als een index waarin het stemgedrag van EGP-klassen is verwerkt. De conclusies van deze afzonderlijke metingen stemmen in hoge mate overeen. Er blijken grote verschillen tussen landen in de sterkte van de associatie tussen klassepositie en stemgedrag: in de Scandinavische landen en in Groot-Brittannië is zij het sterkst, in de VS en Canada het zwakst. Voorts blijkt dat het belang van de klassepositie de laatste decennia in veel landen is afgenomen.

Nieuwbeerta's tweede set vragen is bedoeld om de verschillen tussen de landen en ontwikkelingen binnen die landen te verklaren. Als antwoord op deze tweede (verklarings)vraag onderzoekt Nieuwbeerta een drietal verschillende verklaringen. In de eerste plaats onderzoekt hij het effect van sociale en politieke kenmerken van een land. Op basis van de literatuur leidt hij daarbij een aantal hypothesen af over het effect van materiële (bv. inkomensverschillen, welvaart, vakbondslidmaatschap) en immateriële (religieuze en etnische heterogeniteit) kiezersbelangen op het stemgedrag. Uitgangspunt bij de exacte formulering van de hypothesen wordt gevormd door de assumptie dat het individuele stemgedrag vooral wordt bepaald door individuele en rationele afwegingen wat betreft de partijkeuze. Nieuwbeerta gebruikt daarbij - conform de uitgangspunten van de Nederlandse school - het individuele eigenbelang als leidraad. Uit de analyse van de verschillen *tussen* landen blijkt dat naarmate een land religieus en etnisch heterogener is, de sterkte van het verband tussen klassepositie en stemgedrag zwakker is. Deze conclusie valt natuurlijk vanuit bijvoorbeeld de Nederlandse - traditioneel verzuilde - situatie goed te begrijpen. Voorts blijkt ook dat in landen met een hoger percentage vakbondsleden, de sterkte van het verband hoger is. Wat betreft de ontwikkeling *door de tijd* blijken andere factoren van belang. Zo blijkt dat naarmate landen welvarender worden, de sterkte van het verband afneemt.

De tweede verklaring die hij onderzoekt voor de verschillen tussen en binnen landen betreffen verschillen in de samenstelling van de afzonderlijke klassen. Uit zijn analyse blijkt dat de verschillen in associatie tussen klassepositie en stemgedrag voor een belangrijk deel (zo'n 25%) herleid kunnen worden tot verschillen in samenstelling van de 'arbeiders' en de 'niet-arbeiders'-klasse (zo heeft het ene land bijvoorbeeld meer geschoolde handarbeiders dan het andere). Verschillen in de mate van sociale mobiliteit tussen landen blijken geen verklaring te kunnen bieden voor verschillen in de hoogte van de associatie.

Het belang van intergenerationale (klassen)mobiliteit pikt Nieuwbeerta in zijn derde onderzoeksvraag opnicuw op. Hij onderzoekt daartoe het effect van (individuele) intergenerationale mobiliteit op het individuele stemgedrag. Hoewel er daarbij enkele verschillen zijn tussen de diverse landen, blijkt dat over het geheel genomen het stemgedrag van intergenerationale mobielen tussen dat van hun herkomst en hun bestemmingsklasse in ligt. Voorts blijkt dat ouderen zich in sterkere mate op hun bestemmingsklasse richten dan jongeren. 'Roots' blijken voor de laatste categorie een belangrijker rol te spelen.

Deze studie zal zonder enige twijfel een belangrijke rol spelen in het (internationale) debat over het (afnemend) belang van de klassepositie voor de politieke voorkeur. Dit neemt niet weg dat ook een aantal zwakke punten te herkennen zijn, waaruit opnieuw de beperkingen van het onderzoek van de Nederlandse stratificatieschool naar voren komen. Wetenschappelijk gezien het minst belangrijk is daarbij de leesbaarheid. Statistische methoden versluieren soms het belang van de bevindingen. Dat is jammer, want een leesbaarder studie zou zonder enige twijfel een groter bereik kennen.

Dit behoort in de wetenschappelijke overwegingen een ondergeschikt punt te zijn. Meer moeite heb ik daarom met een aantal impliciete assumpties in deze studie. Dit betreft in de eerste plaats het gebruikte internationale databestand. In dat bestand zit een variabele die aangeeft of de respondent op een linkse partij stemt. De operationele keuze wat een 'linkse' partij is, is daarbij soms nogal verrassend. Zo is DS'70 in Nederland wel links, maar D66 of de PRR niet. Opmerkelijk is de stelling dat de Democratische Partij in de VS een linkse partij is die opkomt voor de belangen van arbeiders, terwijl AGALEV of de Duitse Groenen niet als links worden beschouwd. Dit is een gevolg van het feit dat Nieuwbeerta 'links' operationaliseert door middel van partijen die lid zijn (geweest) van de Socialistische of Communistische Internationale. Daarbij is hij uiteraard gedwongen om een uitzondering te maken voor de Democraten in de VS, omdat anders 'hardly any left-wing voters would exist in the United States' (p. 36). Je vraagt je af, of hij dan niet beter de VS uit de analyse had kunnen verwijderen. Is de politieke cultuur in de VS niet dusdanig anders dan in andere landen dat vergelijking met Europese landen weinig zin heeft?

Nieuwbeerta heeft weinig oog voor institutionele en culturele ontwikkelingen die tot verschillen tussen en binnen landen aanleiding kunnen geven. 'Links' in België in 1952 is blijkbaar hetzelfde als 'links' in Engeland in 1983; een Nederlandse arbeider in 1950 is blijkbaar te vergelijken met een arbeider in 1985, die weer te vergelijken is met een Portugese arbeider. Geen woord over ontwikkelingen in de economie, waardoor de industriële structuur in een aantal landen ingrijpend is gewijzigd (maar in Nederland veel meer dan in Spanje!); geen woord ook over de opkomst van 'nieuwe' linkse issues (zoals het recht op abortus, de zorg voor het milieu, e.d.) die voor een deel worden gedragen door - in de ogen van Nieuwbeerta - niet-linkse partijen en klassen. Zoals hij ook voorbijgaat aan bijvoorbeeld de invloed van de massamedia (die in het ene land misschien linkser zijn dan in het andere land?). Het perspectief van betrokkenen (*waarom* stemt men in een bepaald land op een bepaalde politieke partij) wordt in het geheel niet in de beschouwing betrokken.

Dit soort factoren is naar mijn mening belangrijker dan de op basis van individueel eigenbelang afgeleide variabelen, die in de studie worden gebruikt om verschillen

tussen en binnen landen te verklaren. Zo verbaast me de variabele 'percentage vakbondsleden' die als verklaring voor 'de linksheid' van de arbeidersklasse wordt gepresenteerd. In de eerste plaats omdat daarbij - opnieuw - wordt voorbijgegaan aan institutionele en culturele verschillen tussen landen (in sommige landen bestaat per slot van rekening een bloeiende - niet linkse - christelijke vakbeweging). Maar in de tweede plaats kun je je afvragen waarom zo'n variabele te beschouwen is als een onafhankelijke variabele. Voor hetzelfde geld kun je volhouden dat vakbondslidmaatschap en het stemmen op een linkse partij twee kanten van dezelfde medaille zijn, in welk geval het natuurlijk niet mogelijk is het één uit het ander te verklaren.

Kortom, de studie van Nicuwbeerta is de moeite waard, maar

3. BERTING EN ZIJN PROMOVENDI

Niet voor niets wordt in dit artikel gesteld dat de Nederlandse stratificatieschool het dominante paradigma vormt. Verreweg de meeste studies vinden binnen dit kader plaats en vormen een redelijk coherent geheel. Dit kan niet gezegd worden van de studies die niet tot dit paradigma behoren. Deze staan namelijk veelal op zichzelf. In de inleiding tot dit artikel is gerefereerd aan de kritiek van Berting op het dominante paradigma. Vandaar dat in deze paragraaf drie studies de revue zullen passeren die in ieder geval gemeen hebben dat ze onder de promotiebegeleiding van Jan Berting tot stand zijn gekomen.

Het belangrijkste probleem met de kritiek van Berting is dat hij nooit een systematisch alternatief programma heeft ontwikkeld, waardoor zowel zijn eigen werk als de studies van promovendi veel fragmentarischer zijn dan het werk binnen de Nederlandse stratificatieschool. Kenmerkend voor Berting is o.a. zijn sterke voorkeur voor het theoretisch pluralisme en het benadrukken van het belang van het perspectief van de onderzochten (4). Zijn voorkeur voor het theoretisch pluralisme leidt ertoe dat Berting de door de Nederlandse stratificatieschool omarmde rationele keuzetheorie en hun voorkeur voor geavanceerd statistisch onderzoek afwijst. Zijn pleidooi voor aandacht voor het perspectief van de onderzochten leidt onder meer tot afwijzing van de unidimensionele beroepenladder (dit is teveel een ladder die alleen in het perspectief van de onderzoekers bestaat) en tot aandacht voor onderzoek naar maatschappijbeelden.

Laten we bezien of we deze kritiekpunten terugvinden in het werk van zijn promovendi. Allereerst moet daarbij - omwille van de bescheidenheid uitvaard summier - gewezen worden op de studie uit 1992 van Steijn en M. de Witte *'De Januskop van de industriële samenleving. Technologie, arbeid en klassen aan het begin van de jaren negentig'*. Deze studie neemt de moderniseringstheorie (in de studie 'theorie van de industriële prestatiesamenleving' geheten) als expliciet mikpunt. De assumpties van de theorie worden uitgewerkt, waarna op basis van empirisch onderzoek wordt betoogd dat deze assumpties eenzijdig en slechts gedeeltelijk houdbaar zijn (vandaar de titel van de studie). De assumpties die aan de orde komen zijn respectievelijk het technologisch determinisme, de veronderstelde regradiatie van de kwaliteit van de arbeid die door de technologische 'vooruitgang' zou moeten optreden, de veronderstelde openheid van de samenleving en het idee dat de klasseverschillen aan het vervagen zijn. De vraag of deze ontwikkelingen inderdaad optreden wordt behandeld

aan de hand van een viertal case-studies in arbeidsorganisaties. Voor deze bespreking zijn vooral de laatste twee bekritiseerde assumpties van belang.

Wat betreft de veronderstelde toegenomen openheid van de samenleving, ondersteunt de studie Bertings stelling dat de intragenerationele mobiliteit aan het afnemen is. In dat verband wordt gewezen op het feit dat de promotiekansen van uitvoerende werknemers om twee redenen afnemen. In de eerste plaats omdat organisaties platter worden (en platte organisaties bieden bijna per definitie minder promotiekansen) en in de tweede plaats omdat promotiekansen steeds meer gekoppeld worden aan opleidingskwalificaties, iets wat nadelig uitpakt voor werknemers op uitvoerend niveau.

Uitgebreid wordt vervolgens ingegaan op het belang van de klassepositie voor de verklaring van maatschappijbeelden van werknemers. Daarbij wordt gebruik gemaakt van een survey dat onder werknemers van de onderzochte organisaties is afgenomen. De stelling die op basis van de analyse wordt getrokken, is dat klasseverschillen in onze samenleving nog steeds van belang zijn, omdat: 1) er op grond van verschillen in arbeid- en marktposities duidelijk identificeerbare klassen zijn te onderscheiden; en 2) er een evidente relatie is tussen de klassepositie van respondenten en (een aantal van) hun maatschappijbeelden.

Belangrijk is voorts dat de eerder genoemde EGP-klassenindeling zowel wordt overgenomen als bekritiseerd. Het uitgangspunt van deze indeling, dat klassen op grond van arbeids- en marktposities van elkaar verschillen, wordt overgenomen. Tegelijkertijd worden echter vraagtekens gezet bij zowel de EGP-klassenindeling als zodanig als bij de codering van bepaalde beroepen in die indeling. De impliciete stelling daarbij is dat de EGP-indeling niet doet wat zij belooft: respondenten met op papier dezelfde klassepositie blijken in de praktijk een verschillende arbeids- en marktpositie te hebben. Vandaar dat op grond van een clusteranalyse met dimensies van de arbeids- en marktpositie, een gewijzigde EGP-klassenindeling wordt gepresenteerd. De bepaling van de klassepositie is dus vooral inductief en niet - zoals gangbaar - deductief.

Het is niet aan mij om een oordeel over deze studie uit te spreken. Ik wil echter toch een aantal zwakke punten memoreren. Een probleem is uiteraard in de eerste plaats het feit dat het onderzoek zich baseert op een aantal case-studies. De generaliseerbaarheid daarvan is heel moeilijk. Zo is het op grond van het onderzoek bijvoorbeeld onmogelijk om na te gaan of werknemers die gehinderd worden in hun streven om promotie te maken, hun heil zoeken bij andere (niet onderzochte) bedrijven. Een tweede problematisch punt betreft de samenhang tussen het eerste deel van de studie (waarin ontwikkelingen binnen de organisatie worden beschreven) en het tweede deel (waarin de relatie tussen klasseposities en maatschappijbeelden wordt behandeld). In de studie wordt weliswaar betoogd dat allerlei ontwikkelingen in de organisaties hun weerslag hebben op de arbeids- en marktpositie van de betrokken werknemers. Daadwerkelijk onderzocht wordt het niet. Tot slot kan men betwijfelen in hoeverre daadwerkelijk wordt aangetoond dat klasseposities nog van belang zijn. De gevonden samenhangen zijn in een aantal gevallen zo laag, dat men evengoed kan betogen dat de resultaten aantonen dat klasseverschillen niet (meer) van belang zijn. Bovendien is het gegeven de opzet van het onderzoek niet mogelijk om comparatieve uitspraken te doen: zijn klasseverschillen nu méér of minder belangrijk dan vroeger?

Een tweede relevante studie betreft het proefschrift uit 1994 van Dick Houtman 'Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid. Oordelen over de rechten en plichten van werklozen'. De titel van deze studie is misleidend. Weliswaar vormen oordelen van respondenten over rechten en plichten van werklozen de centrale afhankelijke variabele(n), maar in het onderzoek is een belangrijke rol weggelegd voor de klassepositie van diezelfde respondenten. Houtman haakt aan bij de belangrijke constatering dat aan ideologische opvattingen zowel een sociaal-economisch als een sociaal-culturele dimensie ten grondslag liggen (dit komen we o.a. ook in de nog te behandelen studie van Hans De Witte tegen). Bekend is in dit verband de bevinding dat de arbeidersklasse op sociaal-economisch gebied progressief, maar op sociaal-cultureel terrein conservatief is. Houtmans studie is een intelligente uitwerking van deze bevinding, waarbij hij tracht statistische samenhangen tussen de maatschappelijke positie en maatschappijbeelden van de respondenten te interpreteren. In een tweetal belangwekkende theoretische hoofdstukken werkt hij de stelling uit dat het aan de ene kant zinvol is om de sociaal-economische positie van respondenten (bv. de klassepositie) te relateren aan denkbare beelden over sociale ongelijkheid, maar dat het *niet* zinvol is om diezelfde positie te relateren aan denkbare beelden over de sociale orde. Het effect van klassepositie op bijvoorbeeld autoritarisme of zelfbepaling als opvoedingswaarde (Kohn) is volgens hem een schijneffect dat veroorzaakt wordt door verschillen in opleidingsniveau. Het bekende autoritarisme van de arbeidersklasse is daarom in zijn ogen veel meer autoritarisme van lager opgeleiden. Cruciaal is dat Houtman op basis van Gabennesch de stelling uitwerkt dat het opleidingsniveau niet geïnterpreteerd mag worden als een aspect van de sociaal-economische positie, maar veel meer een aspect is van een aparte 'sociaal-culturele' positie. Een hogere opleiding leidt mensen er namelijk toe op een andere manier te kijken naar de wereld om hen heen; zij worden zich bewust van het feit dat de wereld niet hoeft te zijn zoals zij is.

Na deze - voor sommigen waarschijnlijk provocerende - stellingname volgt een empirische analyse waarin de maatschappelijke positie (inkomen, opleiding, klassepositie, e.d.) als onafhankelijke variabele optreedt, de maatschappijbeelden interveniërend zijn, en de oordelen over rechten en plichten van werklozen (geoperationaliseerd in vignetten) als afhankelijk. Deze analyse bevestigt op hoofdlijnen de theoretische stellingen.

Zonder enige twijfel verdient deze goed geschreven en strak gestructureerde studie meer aandacht dan zij tot nu toe heeft gehad. De hand van Berting zien we o.a. terug in de manier waarop de samenhangen tussen maatschappelijke positie en maatschappijbeelden wordt geïnterpreteerd. Houtman is niet tevreden met alleen statistische samenhangen; hij wil deze samenhangen kunnen begrijpen vanuit het perspectief van de betrokkenen.

Ondanks deze lof zijn ook hier een tweetal kanttekeningen op zijn plaats. In de eerste plaats rijst bij lezing de vraag of Houtman niet een te grote voorliefde heeft voor het maken van analytische onderscheidingen, daar waar de empirische realiteit aanzienlijk complexer is. Zo betwijfel ik of het in de praktijk mogelijk is variabelen als opleiding, inkomen, werksituatie, e.d. onafhankelijk van elkaar te beschouwen. In werkelijkheid vormen deze aspecten van de maatschappelijke positie een onontwarbare kluwen. De variabele klassepositie voorziet dit kluwen van een naam. Ik vind het daarom - en dat is mijn tweede punt - niet zo sterk dat Houtman in zijn empirische

analyse de klassepositie opsplijst in aspectvariabelen. Gooit hij hiermee niet de essentie van het klasseconcept weg? Af en toe verbazen de operationele keuzes in de empirische analyse. Hoewel deze zonder enige twijfel degelijk is uitgevoerd (en zeer leesbaar is weergegeven) vind ik het bijvoorbeeld merkwaardig dat culturele participatie in de analyse als indicator van de sociaal-culturele positie (en dus als onafhankelijke variabele) figureert.

Deze kanttekeningen nemen niet weg dat de studie van Houtman in mijn ogen de beste studie is die onder begeleiding van Berting is geschreven. Minder tevreden ben ik wat dat betreft over het proefschrift van Theo Roelandt '*Verscheidenheid in Ongelijkheid*'. Deze studie uit 1994 behandelt het thema etnische stratificatie en onderklassevorming in de Nederlandse samenleving. Zij gaat dus niet over 'de klassenstructuur in zijn algemeenheid', maar over één onderdeel daarvan, namelijk de mogelijke vorming van een etnische onderklasse. Een onderklasse wordt door Roelandt gedefinieerd als een min of meer duurzame categorie mensen die: a) niet of op een laag niveau deelneemt aan de kerninstituties (i.e. het arbeidssysteem) van de samenleving; en die b) over weinig (effectieve) middelen beschikt om in die positie verandering aan te brengen (p. 11). Kernvraag van zijn studie is of de etnische scheidslijnen in de Nederlandse samenleving leiden tot de vorming van een onderklasse bestaande uit allochtonen. Daarmee bespreekt hij dus het mogelijke ontstaan van nieuwe scheidslijnen in de Nederlandse samenleving. Uiteraard past de studie daardoor in de reeks van Nederlandse studies die o.a. door Schuyt, Engbersen, Veenman, e.a. worden verricht naar verschijnselen van (moderne) armoede en de positie van allochtonen daarin. Een verschil is echter dat Roelandt explicieter het begrip onderklasse als startpunt neemt.

De kracht, maar tegelijkertijd ook een beetje de zwakte, van de studie ligt in de zeer uitgebreide theoretische exercitie. In ongeveer 170 pagina's wordt een overzicht gegeven van tal van studies naar de relatie tussen etniciteit en onderklassevorming. Aan de hand van een 'paradigmatische matrix' worden deze studies vervolgens geordend op basis van zowel *het maatschappijbeeld* dat de besproken auteurs volgens Roelandt gebruiken als *het verklarings- en interpretatieschema* dat voor het bestaan van etnische stratificatie wordt gebruikt. Roelandt plaatst vervolgens de Angelsaksische en Nederlandse literatuur. Dit theoretische deel is zonder enige twijfel de moeite waard. Eenieder die zich wil inlezen op het terrein van etnische stratificatie, zal er dankbaar van gebruik maken. Ik heb echter een licht gevoel van onbehagen, omdat Roelandt vervolgens een zestal hypothesen ter empirische toetsing afleidt. Hoewel hij daarbij met behulp van de paradigmatische matrix zijn uitgangspunten expliciteert (zo herkennen wij de hand van zijn promotor daar waar hij stelt dat hij niet alleen geïnteresseerd is in objectieveerbare marktcapaciteiten maar ook in subjectieve beeldvormingsprocessen) is het toch wat verrassend dat de zeer diepgravende theoretische beschouwing slechts tot een zestal hypothesen leidt, waarvan ik de onderlinge logische samenhang niet helemaal zie. Het empirische onderzoek waarover hij vervolgens rapporteert is degelijk, maar tegelijkertijd naar mijn smaak beperkt. De meest interessante bevindingen zijn daarbij dat er in Nederland nog geen sprake is van een etnisch samengestelde onderklasse. In de bestaande onderklasse zijn allochtonen namelijk wel relatief oververtegenwoordigd, maar tegelijkertijd vormen autochtonen in absolute aantallen gezien nog altijd de grootste groep. Voorts blijkt dat de kans op onderklassevorming voor Turken en Marokkanen het grootst is, omdat hun sociaal-culturele oriëntatie op de Nederlandse samenleving het geringst is (hier wijst Roelandt

op het belang van de subjectieve beeldvorming van betrokkenen). Aangezien de (intergenerationele) mobiliteit van allochtone jongeren over het algemeen echter vrij hoog is, is Roelandt relatief optimistisch. De tweedeling tussen werkenden en niet-werkenden lijkt een belangrijker scheidlijn dan de tweedeling tussen allochtonen en autochtonen.

4. ONDERZOEK IN VLAANDEREN

Ik besluit met een bespreking van een tweetal Vlaamse studies. In de eerste plaats is in dat verband de dissertatie van Hans De Witte uit 1990 '*Conformisme, Radicalisme en Machteloosheid*' van belang (5). Deze studie is moeilijk te vergelijken met de eerder behandelde Nederlandse studies. Zij heeft veel meer trekken van een eerdere traditie in het Nederlandse (en internationale) onderzoek, waarin uitgebreide monografieën over de ontwikkeling van de arbeiders- c.q. de middenklasse zijn verschenen (cf. Van Doorn 1963; Ter Hoeven 1966, Berting 1968). Kernpunt van de studie is de vraag of er nog een typische arbeiderscultuur bestaat, waardoor arbeiders te onderscheiden zijn van bedienden (of zoals we in Nederland zeggen 'employés'). Het uitgebreide theoretische overzicht vormt een sterk punt van deze studie. Hierin sluit hij aan bij de ook door Houtman aangehaalde (en aan Lipset ontleende) these dat arbeiders in sociaal-cultureel opzicht conservatief, doch in sociaal-economisch opzicht progressief zijn. Als er - zo is de redenering - sprake is van een 'verburgerlijking' van de arbeidersklasse (zoals door de moderniseringstheorie wordt verondersteld), dan zou het verschil tussen arbeiders en bedienden op dit punt moeten verdwijnen. Zijn theoretische beschouwing leidt hem echter tot de conclusie dat dit niet juist is. Op sociaal-cultureel gebied lijkt er inderdaad sprake van een verburgerlijking van de arbeidersklasse (zij worden dus relatief gezien minder conservatief), maar op sociaal-economisch gebied blijven de verschillen. Terzijde zij overigens opgemerkt dat Houtman dit zou interpreteren als een gevolg van het feit dat de opleidingsverschillen tussen handarbeiders en bedienden afnemen.

De Witte poogt zijn bevindingen vervolgens empirisch te onderbouwen op basis van een steekproef onder 171 mannelijke en vrouwelijke ongeschoolde handarbeiders, lagere en middelbare bedienden in de Leuvense regio. De analyse leidt hem tot de conclusie dat er van een verburgerlijking van de arbeidersklasse geen sprake is. Sterker nog, nog steeds blijkt het zo te zijn dat arbeiders op sociaal-cultureel gebied conservatief en op sociaal-economisch gebied progressief zijn. Bovendien - zo stelt hij - blijkt de homogeniteit van de arbeiders groter dan die van de bedienden. Op veel punten nemen de lagere bedienden namelijk een tussenpositie in tussen de arbeiders en de hogere bedienden.

Deze bevinding behoeft echter een kanttekening. De voor de hand liggende kritiek is namelijk dat deze conclusie een artefact is van het toch wel beperkte empirische onderzoek. Zoals gezegd heeft De Witte zich beperkt tot *ongeschoolde* handarbeiders. Men kan veronderstellen dat indien hij ook geschoolde handarbeiders in zijn steekproef had opgenomen de conclusies anders hadden geluid.

De artikelenbundel '*Op zoek naar de arbeidersklasse*' die in 1994 onder redactie van Hans De Witte is verschenen, kan beschouwd worden als een in een breder kader geplaatst vervolg op bovenstaande studie. De ondertitel 'Een verkenning van de

verschillen in opvattingen en leefstijl tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen, Nederland en Europa' geeft dit bredere kader aan. De Witte heeft dertien bijdragen bijeengebracht rondom de centrale vraag 'vertonen de arbeiders van nu nog een eigen cultuur en leefstijl, of namen ze de cultuur en leefstijl van bedienden over?'

De artikelen - uitwerkingen van bijdragen op een in Leuven gehouden congres - vallen in drie delen uiteen. Het eerste deel bevat een viertal bijdragen uit Vlaanderen. Naast een artikel van Hans De Witte zelf, waarin de bevindingen van zijn proefschrift worden samengevat, bevat dit deel onder andere een bijdrage met de zeer fraaie titel 'Is golfspelen een dure manier van biljarten' van Vanreusel, Taks en Renson. Deze bijdrage bespreekt op basis van data uit een reeks van jaren de sociale gelaagdheid van de sportbeoefening. De bevindingen laten daarbij onder meer zien dat ongeschoolde handarbeiders minder aan sport doen dan andere sociale klassen, en dat zij bovendien minder divers zijn in hun sportbeoefening. Vermeldenswaard is ook dat de auteurs op basis van de socioprofessionele status van beroepen een sociale statuspiramide van sportbeoefening maken, waarbij bijvoorbeeld golf en tennis hoog 'scoren' en gewichtheffen, vissen en wielrennen laag.

In een volgend artikel van de hand van De Witte en Jacobs wordt hierop voortgebouwd. Dit artikel laat zien dat de deelname aan culturele activiteiten in Vlaanderen gedeeltelijk klassegebonden is. Uit de analyse blijkt o.a. dat de beroepspositie samenhangt met de deelname aan 'elitaire cultuur' (bezoek aan musea, concerten, e.d.), maar in veel minder sterke mate met de deelname aan 'populaire cultuur' (cafébezoek, bowling, e.d.). Daarnaast blijkt tevens dat het eigen opleidingsniveau een belangrijk effect heeft op de deelname aan elitaire cultuuruitingen.

Dit deel over Vlaanderen eindigt met een bijdrage van Van Leemput over het onderzoek dat aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB) wordt verricht naar het 'sociale' bewustzijn van werknemers. Dit samenvattende artikel is zeer geschikt voor eenieder die kennis wil nemen van het onderzoek dat aan de VUB plaatsvindt. Opvallend is overigens de constatering uit het onderzoek dat - althans onder vakbondsleden - bedienden en ambtenaren een hoger klassebewustzijn hebben dan arbeiders.

Het *tweede* deel van het boek bevat bijdragen die over Nederland gaan. Naast twee hoofdstukken van respectievelijk Marco de Witte en mijzelf, bevat dit deel bijdragen van achtereenvolgens Middendorp en het auteurscollectief Scheepers, Lammers en Peters. Het interessante artikel van Middendorp behandelt op basis van een tweetal dimensies (een sociaal-economische links-rechts en een politiek-culturele libertair-autoritaire) de ontwikkeling van de ideologische cultuur van de arbeidersklasse in Nederland. Wat betreft de sociaal-economische links-rechts dimensie blijkt dat in de periode 1970-1992 arbeiders vrij constant linkser zijn dan de andere klassen. Er is weliswaar een algemene tendens tot verrechtsing, maar deze geldt voor alle klassen. De trends op de 'libertair-autoritaire' dimensie zijn complexer. In de periode 1970-1985 is er sprake van een homogenisering van de cultuur, omdat de arbeiders meer libertair en de hogere middengroepen meer autoritair worden. Deze trend doet zich echter niet voor in de periode 1985-1992. Per saldo verschilt de ideologische cultuur van arbeiders dus nog altijd van die van andere klassen.

Het artikel van Scheepers, c.a. behandelt min of meer dezelfde thematiek. Hierin wordt namelijk ingegaan op ideologische opvattingen en de politieke voorkeur van arbeiders. Een van de bevindingen ondersteunt de kanttekening die ik hierboven bij de studie van De Witte heb geplaatst. Het blijkt dat vooral ongeschoolde handarbeiders economisch progressief en cultureel conservatief zijn. Voor de geschoolde handarbeiders geldt dit in veel mindere mate. Interessant is voorts de bevinding dat de 'objectieve' klassepositie nauwelijks samenhangt met de politieke voorkeur (grofweg spooft dat met de conclusie van Nieuwbeerta). De subjectieve klasse-identificatie hangt daarentegen wel met de politieke voorkeur samen. Kiezers die zich tot de arbeidersklasse rekenen, hebben een relatief grote voorkeur voor linkse politieke partijen (dit zou men kunnen opvatten als steun voor Bertings stelling dat men in het sociale stratificatie-onderzoek meer oog moet hebben voor het perspectief van de onderzochten).

In het *derde deel* wordt de discussie in een internationaal perspectief geplaatst. Dit deel wordt geopend door Molnar, Scheepers en Felling die de al vele malen aangehaalde these van Lipset in een zestal landen onderzoeken. Op basis van de analyse stellen zij, gezien de andere bijdragen wat verrassend, dat deze these niet juist is. Zo blijkt dat niet arbeiders, maar kleine zelfstandigen het meest cultureel conservatief zijn.

Ganzeboom vervolgt met een artikel over de culturele en materiële consumptie van hand- en hoofdarbeiders. Hieruit blijkt dat ook in een internationaal perspectief - vergelijk De Witte en Jacobs - de leefstijl van arbeiders verschilt van die van hoofdarbeiders/bedienden. Vervolgens gaat Hans De Witte op basis van een belangwekkend Europees databestand in op de subjectieve klasse-identificatie in twaalf lidstaten van de Europese Gemeenschap. Hij laat zien dat er nog steeds een - overigens zwakke - samenhang is tussen de objectieve beroepspositie en de klasse-identificatie. Tegelijkertijd blijkt echter dat het percentage arbeiders dat zich tot de arbeidersklasse rekent aan het afnemen is. Het lijkt erop dat dit mede komt doordat de hoogst opgeleide en meest welvarende arbeiders verburgerlijken.

Tot slot behandelt Zanders veranderingen in arbeidsoriëntaties in Europa. Ondanks grote verschillen tussen de verschillende Europese landen, constateert hij dat de arbeidsoriëntaties van hoofd- en handarbeiders op de ene dimensie (het belang van persoonlijke ontplooiing) naar elkaar groeien, maar op de andere dimensie (het belang dat men hecht aan 'comfort') nog steeds duidelijk uiteenlopen.

Na deze - soms wat verwarrende - veelheid aan bijdragen is het slotakkoord weer aan Hans De Witte zelf in een artikel dat hij de veelzeggende ondertitel '*een aanzet tot synthese*' heeft meegegeven. Grofweg komt deze knappe slotbeschouwing erop neer dat: a) arbeiders op hoofdlijnen nog steeds een eigen cultuur en leefstijl vertonen; b) dat deze cultuur en leefstijl in longitudinaal opzicht echter in beweging zijn - in sommige opzichten is sprake van verburgerlijking, in andere opzichten echter zeker niet; c) er internationaal grote verschillen bestaan, maar dat de verschillen en trends in België en Nederland vrij analoog zijn.

Hoe moet men deze bundel beoordelen? Dat hangt ervan af wat men er als lezer van verwacht. Indien men een logisch samenhangende bundel over het gekozen thema verwacht, dan zal men teleurgesteld worden. De bevindingen spreken elkaar in een aantal bijdragen namelijk tegen. Iets wat overigens niet in het minst wordt veroorzaakt

doordat de operationalisering van centrale concepten (bijvoorbeeld dat van 'de arbeider') verschillen. Deze uiteenlopende bevindingen vormen echter tegelijkertijd de charme van het boek. Er wordt immers een groot aantal auteurs van zeer verschillend pluimage bijeengebracht. Daardoor is het gekozen perspectief minder homogeen dan in Dronkers en Ultee, maar tegelijkertijd minder benauwend. Het boek is vooral geschikt voor degenen die zich snel op het thema klassenstructuur en sociale ongelijkheid wil inlezen. Hij kan dan op basis van de verschillende bijdragen een keuze maken welke weg hij verder wil inslaan. De bundel vervult daardoor beslist een belangrijke rol.

5. BESLUIT

Zoals al gesteld wordt het Nederlandse onderzoek gedomineerd door de Nederlandse stratificatie school. De sterke punten van deze school liggen naar mijn mening vooral in de grote mate van cohesie van het programma en in de sterke empirische oriëntatie. De cohesie vloeit voort uit het feit dat de verschillende auteurs een gezamenlijke theoretische oriëntatie kennen. Deze gedeelde theoretische oriëntatie heeft twee kenmerken: a) een theoretische fundering in de rationele keuzetheorie en b) een focus op de moderniseringstheorie als schets van de ontwikkelingen die zich in onze industriële samenleving voordoen. De sterke empirische oriëntatie uit zich in het vele werk dat verzet wordt om adequate databestanden aan te leggen en in de geavanceerde statistische technieken die gebruikt worden om deze bestanden te analyseren. Dit maakt het hen mogelijk om relevant (longitudoonaal en internationaal) comparatief onderzoek te doen.

De kritiek die Berting heeft geuit op de studies in deze school betreffen vooral de beperkingen van de theoretische oriëntatie. Hij is een aanhanger van het theoretisch pluralisme (wat zich bijvoorbeeld bij Roelandt uit in de paradigmatische matrix) en wijst de uitgangspunten van de moderniseringstheorie af (dit vinden we o.a. terug in de studie van Steijn en M. de Witte). Voorts vindt hij de interpretatie van de empirische verbanden vanuit de beeldvorming van betrokken van cruciaal belang (vergelijk Houtman en Roelandt). De sterke punten van de Nederlandse school zijn echter tegelijkertijd de zwakke punten van deze lijn in het Nederlandse onderzoek. Van een echte Rotterdamse school is geen sprake. De diverse studies staan los van elkaar, waardoor zij de zeggingskracht missen die van het onderzoek van de Nederlandse school uitgaat. Dit leidt er mede toe dat het empirisch onderzoek wel degelijk, maar toch minder omvattend is dan in de Nederlandse school gebruikelijk is. Doordat er geen gemeenschappelijk programma is, is het empirisch materiaal veelal beperkt, waardoor er weinig generalisatiemogelijkheden zijn. Comparatief onderzoek is al helemaal niet mogelijk. Bovendien zijn de uitgevoerde analyses veelal eenvoudiger dan in het onderzoek van de stratificatieschool - wat overigens de leesbaarheid van de diverse studies ten goede komt. Het kwalitatieve onderzoek biedt in mijn ogen echter wel een verrijking van de eenzijdige kwantitatieve focus van het dominante stratificatie-onderzoek.

Het is de vraag hoe wij het Vlaamse onderzoek in dit kader moeten plaatsen. De Vlaamse sociologie mist de kwantitatieve oriëntatie die zo kenmerkend is voor de Nederlandse school. Mede op basis van zijn afwijzing van de verburgerlijkingsthese (en dus de moderniseringstheorie) ben ik geneigd te stellen dat Hans De Witte's

onderzoek meer Rotterdamse dan 'Nederlandse' kenmerken vertoont. Met de onder zijn redactie verschenen bundel heeft hij echter iets gedaan dat in Nederland nauwelijks gebeurt: het bijeenbrengen van beide tradities. En juist daar is in Nederland naar mijn mening behoefte aan.

VOETNOTEN

- (1) De auteur dankt Dick Houtman voor zijn waardevolle suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.
- (2) De naam 'Nederlandse school' is een beetje misleidend. Het is juist dat deze school het Nederlandse stratificatie-onderzoek domineert, maar er bestaat ook ander onderzoek. 'Nederland' betekent in deze context dan ook onderzoek dat vooral aan de universiteiten van Utrecht, Nijmegen en Groningen wordt verricht.
- (3) Twee interessante uitgebreidere besprekingen (van respectievelijk Arie Glebbeek en Ali de Regt) staan in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 1996 (4).
- (4) Voor een uitgebreid overzicht van Bertings werk kan men te rade gaan bij Berting (1995).
- (5) Aangezien ik deze studie al eerder samen met Marco de Witte in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (1990) heb besproken, volsta ik hier met een summiere samenvatting.

BIBLIOGRAFIE

- BERTING, J. (1968), *In het brede maatschappelijke midden*, Meppel: Boom.
- BERTING, J. (1994), 'Sociale Ongelijkheid in de Sociologische Gids 1953-1993', *Sociologische Gids*, 41 (1): 37-56.
- BERTING, J. (1995), *De toekomst is altijd anders. Bijdragen aan de Sociologie*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- DE REGT, A. (1996), 'Boekbespreking van "Dronkers, J. en W.C. Ultee (eds.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*"', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 22 (4): 728-733.
- DE WITTE, H. (1990), *Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvatting en van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: HIA.
- DE WITTE, H. (1994), *Op zoek naar de arbeidersklasse. Een verkenning van de verschillen in opvattingen en leefstijl tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen, Nederland en Europa*. Leuven: Acco.
- DRONKERS, J. en W.C. ULTEE (1995), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen: Van Gorcum.
- ESPING-ANDERSEN, G. (1993), *Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies*. London: Sage.

-
- GLEBBEEK, A. (1996), 'Boekbespreking van "Dronkers, J. en W.C. Ultee (eds), Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit"', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 22 (4): 711-727.
- HOUTMAN, D. (1994), *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid. Oordelen over de rechten en plichten van werklozen*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- NIEUWBEERTA, P. (1995), *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries 1945/1990*. Amsterdam: Thesis.
- ROELANDT, T.J.A. (1994), *Verscheidenheid in Ongelijkheid. Een studie naar etnische stratificatie en onderklassevorming in de Nederlandse samenleving*. Amsterdam: Eburon.
- STEIJN, B. en M. DE WITTE (1990), 'Boekbespreking van "H. De Witte (cd.), Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvatting en van arbeiders in Vlaanderen"', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18 (2): 137-140.
- STEIJN, A.J. en M. DE WITTE (1992), *De Januskop van de industriële samenleving. Technologie, arbeid en klassen aan het begin van de jaren negentig*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- TER HOEVEN, P.J.A. (1969), *Arbeiders tussen welvaart en onvrede*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- VAN DOORN, J.J.A. (1963), *Sociale ongelijkheid en beleid*. Utrecht: Het Spectrum.